

Taranta, Irena

Krynki - historia. miasta zapisana w urbanistyce

"Biuletyn Konserwatorski Województwa
Podlaskiego", 22, 2016, s. 98, 99-121

Zdigitalizowano w ramach projektu pn. Budowa platformy "Podlaskie Czasopisma Regionalne", dofinansowanego z programu „Społeczna odpowiedzialność nauki” Ministra Nauki i Szkolnictwa Wyższego (umowa SONB/SP/465121/2020).

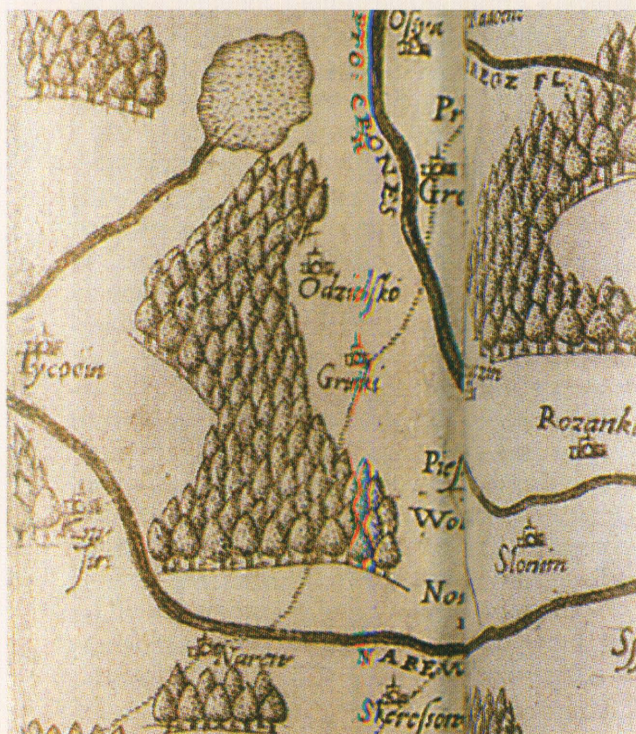
Ministerstwo Nauki
i Szkolnictwa Wyższego

Udostępniono do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

1. Mapa Polski Waclawa Grodeckiego, wydana w Bazylei w 1562 r.
https://commons.wikimedia.org/wiki/Map_of_Poland_by_Waclaw_Grodecki, published in Basel in 1562; <https://commons.wikimedia.org/wiki/>

2. Powiększony fragment mapy Sarmacji Europejskiej sporządzonej przez Andrzeja Pograbkę (1570) z zaznaczonym traktem komunikacyjnym przebiegającym przez Krynki. Kolekcja T. Niewodniczańskiego (sygn. TN 2369), depozyt Zamek Królewski w Warszawie, za: Stanisław Alexandrowicz, Kartografia Wielkiego Księstwa Litewskiego od XV do połowy XVIII wieku (Cartographia Magni Ducatus Lithuaniae XVI-XVIII saeculorum), Toruń 2012, s. 296-297.

Enlarged fragment of a map of European Sarmatia (Partis Sarmatiae Europaeae) by Andrzej Pograbka (1570) with a marked route crossing Krynki. Collection of T. Niewodniczański (call no. TN 2369), deposit Royal Castle in Warsaw, after: Stanisław Alexandrowicz, Kartografia Wielkiego Księstwa Litewskiego od XV do połowy XVIII wieku (Cartographia Magni Ducatus Lithuaniae XVI-XVIII saeculorum), Toruń 2012, pp. 296-297.

IRENA TARANTA
Białystok

Krynki – historia miasta zapisana w urbanistyce

(...) Niech Imię Twoje (Najświętsza Panno, Królowo Polski, Litwy i Rusi)
jaśnieje na wieżycach naszych miast i wiosek, na szczytach naszych gór,
na falach naszych rzek, na wszystkich domach i na wszystkich sercach
polskich.

św. Józef Sebastian Pelczar

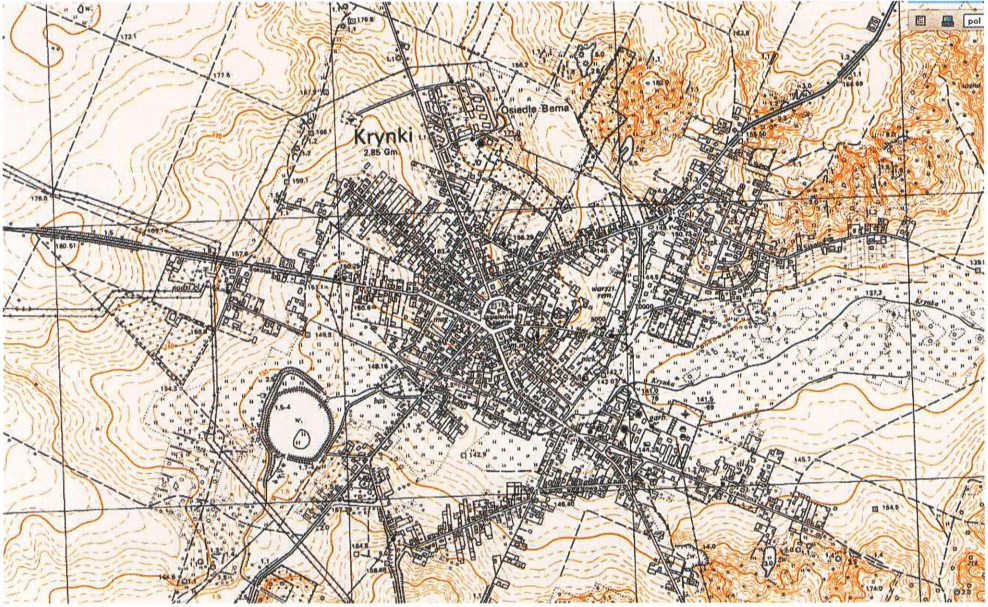
WSTĘP

Krynki są miasteczkiem położonym obecnie w powiecie sokólskim, w województwie podlaskim. W okresie przedrozbiorowym były jednym z miasteczek zachodniej Grodzieńszczyzny w Wielkim Księstwie Litewskim. Pierwsze wzmianki o Krynkach pochodzą z 1. poł. XV wieku i dotyczą dworu wielkksiążęcego, przy którym rozwinęła się osada, a następnie miasto. Celem artykułu jest przeprowadzenie analizy urbanistycznej Krynek w oparciu o wyróżnione przez prof. T. Tołwińskiego czynniki, które są ściśle ze sobą zespolone i oddziałują na konstrukcję i formę miasta¹. Są to następujące czynniki: czynnik warunków przyrodzonych, gospodarczych i społecznych, warowności, komunikacji, obyczajowo-prawny, kompozycji urbanistycznej².

Badanie współczesnego organizmu miejskiego pod względem jego konstrukcji i formy wymaga poznania dawnego miasta. Miasto europejskie, a w szczególności polskie wieku XX, wyrasta na mniejszym lub większym podkładzie dawnego miasta i stanowi dalsze ogniwo w rozwoju urbanistycznego tworu epok ubiegłych³. Zarówno w rozwoju miast polskich, jak i europejskich, można dostrzec liczne analogie, powtarzające się niezmiennie, bez względu na odległości geograficzne lub chronologiczne odstępy⁴.

1. CZYNNIK WARUNKÓW PRZYRODZONYCH Właściwości terenu

Wybór terenu i wykorzystanie jego właściwości przy zakładaniu miasta był bardzo istotny. Zdaniem Witruwiusza najzdrowsze miejsce dla przyszłego miasta

3. Kryнки, gm. loco, woj. podlaskie, mapa topograficzna miasta w skali 1:10 000.

Źródło: www.geoportal.gov.pl

Kryнки, town and commune, voivodeship of Podlasie, topographic map of the town, scale 1:10 000. *Source:* www.geoportal.gov.pl.

4. Kryнки, gm. loco, woj. podlaskie. Mapa lotnicza.

Źródło: www.google.pl/maps.

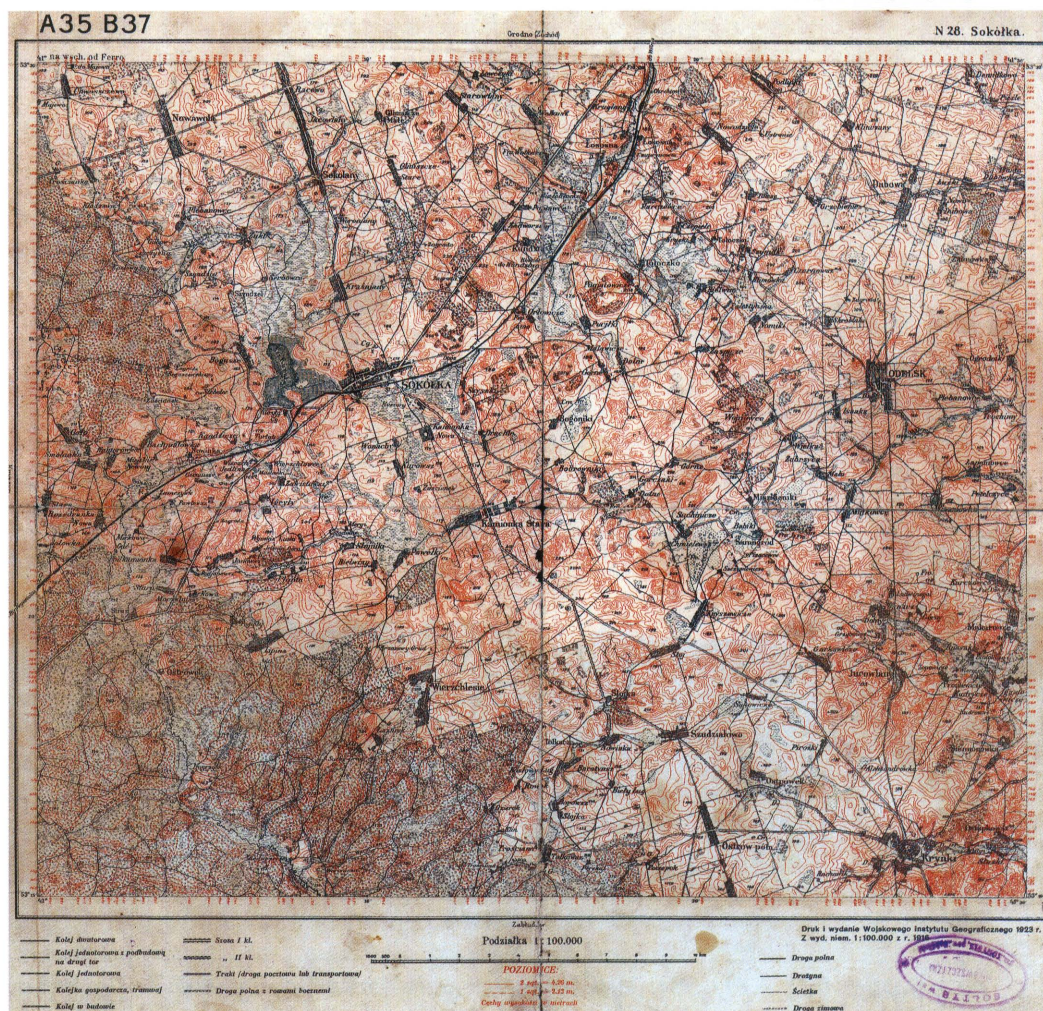
Kryнки, town and commune, voivodeship of Podlasie. Aerial map. *Source:* www.google.pl/maps.

było na wzniesieniu, niedostępnym dla mgły i szronu, zwróconym ku strefom ani zbyt gorącym, ani zbyt zimnym, lecz ku umiarkowanym⁵. Typowym miejscem na założenie osiedla jest równina, brzegi rzeki, potoku lub stawu. Urodzajna gleba, niezbyt wielkie spadki w polach uprawnych, nie utrudniające pracy rolnika w polu, obfitość wody do picia, pojenia bydła i innych potrzeb gospodarczych oraz klimat odpowiedni dla uprawianych roślin – oto podstawowe kierunki wpływu przyrody na powstawanie osiedla w początkowym stadium rozwoju⁶. *Kto się do zakładania wsi jakiej zabiera, ten na te powinien zważać okoliczności. 1. Żeby grunt był dobry i stateczny. 2. Żeby powietrze było zdrowe i czyste. 3. Żeby miejsce było bezpieczne od wody i iey wylewów. 4. Żeby blisko było zrzodelna lub inna płynąca woda, albo w tey niedostatku, żeby się było pewnym łatwego iey dokopania⁷.*

5. Mapa topograficzna zachodniej Grodzieńszczyzny, wydana przez Wojskowy Instytut Geograficzny w 1923 roku, skala 1:100 000. Źródło: <http://mapywig.org/>.

Topographic map of the Western Grodno region issued by the Military Geographical (further as: WIG) in 1923, scale 1:100 000. Source: <http://mapywig.org/>.

Położenie geograficzne

W okresie przedrozbiorowym Krynki leżały w powiecie grodzieńskim, w województwie trockim, w Wielkim Księstwie Litewskim, na trasie łączącym Wilno z Krakowem. W XV wieku wzdłuż tej drogi zostały wzniesione na potrzeby władców dwory, m.in. w Krynkach, których nazwa pochodzi od nazwy rzeki, podobnie jak Odelsk, Łosośna, Kołodzieżna⁸.

Topografia i geologia

Ciek rzeczny Krynka płynie przez miasto równoleżnikowo, z zachodu na wschód. Zdaniem Leona Battisty Albertiego, przy zakładaniu miasta jest istotny kierunek biegnącej przez środek miasta rzeki. (...) *należy uważać, żeby rzeka nie płynęła z południa ani na południe, albowiem wtedy wilgoć oraz zimno, wzmożone przez rzeczne opary, staną się bardziej uciążliwe i szkodliwe*⁹. Miejscowość jest położona na zbudowanych z piasków, żwirów i otczaków wzgórzach kemowych o znacznych wysokościach, ponad 20 m powyżej doliny rzecznej Krynki¹⁰.

Klimat

Charakteryzuje się typowymi dla terytorium Polski północno-wschodniej cechami: długą zimą (110 dni), długim latem (90 dni) oraz krótszymi niż w centralnej i zachodniej Polsce przejściowymi porami roku. Ma to negatywny wpływ na warunki gospodarowania rolniczego, gdyż stosunkowo krótki jest okres wegetacyjny, trwający około 200 dni¹¹.

Gleby

W świetle *Regestru pomiarów włoćznej starostwa grodzieńskiego z roku 1558*, gleby we włości kryńskiej były w większości średnie lub podłe, wyjątkowo dobre (wieś Usnarz) i złe (Kruszyniany)¹².

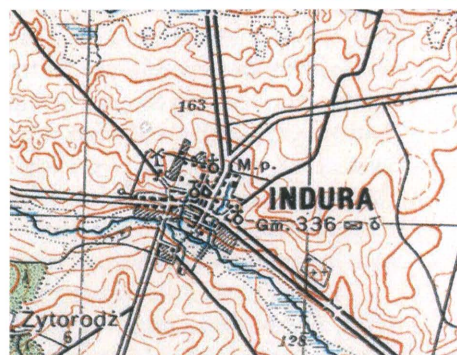
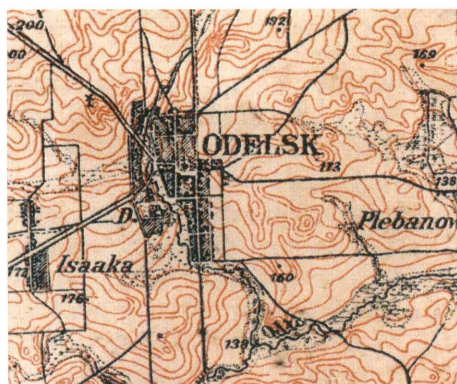
2. CZYNNIK GOSPODARCZY I SPOŁECZNY

Czynnik gospodarczy rozwija się na podłożu warunków przyrodzonych, czerpiąc bogactwa naturalne, tj. materiały budowlane, minerały, wodę do picia i dla celów przemysłowych, korzysta z łąk i urodzajnej gleby dla celów uprawy rolnej i ogrodniczej, czerpie budulec z lasów otaczających miasto. Rozwój ludności i rodzaj jej zajęć, czyli struktura zawodowa, przeważający typ rolniczy, handlowy lub przemysłowy, stanowią już dalsze konsekwencje ciągłego i wszechstronnego działania czynnika gospodarczego. Miasta bądź rozwijały się z dawnych wsi w miarę sprzyjających¹³ warunków, bądź też były zakładane na nowo na gruntach wspólnych, w miejscach dogodnych do osiedlania się i uprawiania zajęć mieszczańskich, wśród których w czasach najdawniejszych rolnictwo stoi na pierwszym miejscu¹⁴. *Przy samym wsi budowaniu trzeba się starać. 1. Żeby każdy mieszkaniec osobliwie zaś sam pan miał wszelką wygodę. 2. Żeby przez wieś była obszerna i szeroka droga, która nie tylko piękny*

widok czyni, ale też i od ognia ubezpiecza całą osadę, zwłaszcza kiedy jest z obu stron drzewem wysadzana. 3. Żeby wszyscy gospodarze w przyzwoitej odległości jeden od drugiego mieszkali. Tym sposobem bowiem zapobieży się częstym a kraj rujnującym pożarom. 4. Żeby wielka i pospolita sadzawka, w której możnaby było poić i mieć na prędce wodę, gdy się gdzie zapali. 5. Żeby każdy mieszkaniec miał tuż pomierny ogród, przy swoim mieszkaniu. 6. Żeby majątniejsi gospodarze byli ubezpieczeni w tyle od kradzieży, i zastłonięni budynkami uboższych. 7. Żeby każdy chłop ile możności miał swoje pole niedaleko od domu¹⁵.

Przedlokacyjne Krynki były zapewne osadą usytuowaną po obu stronach drogi, najprawdopodobniej przy ulicy Grodzieńskiej i Targowej, u zbiegu których został później wytyczony rynek (wspomniany w Inwentarzu z 1578 roku). W pobliżu znajdował się dwór wielkksiążęcy. Ostatni raz król Władysław Jagiełło przybył na łowy do Puszczy Grodzieńskiej w 1434 r. A spędziwszy kilka dni na polowaniu, kiedy przybył do Krynek, wyszedł mu naprzeciw wielki książę litewski Zygmunt (Kiejstutowicz, władający Litwą po Witoldzie)¹⁶. Krynki wraz z sąsiednimi wsiami służebnymi zaopatrywały dwór wielkksiążęcy, który znajdował się prawdopodobnie przy ulicy Stary Dwór. Wskazuje na to nazwa ulicy, która jest ważnym świadectwem przypominającym wydarzenia z przeszłości. Najprawdopodobniej była to osada rolnicza, z parcelami, na których wznoszono najbliższy traktu zabudowania mieszkalne, następnie gospodarcze, a w głębi działki znajdowały się pola uprawne. Układ taki wynika z organizacji pracy na roli, w warunkach odpowiednich dla rolnika, a więc na ogół na terenach o charakterze równinnym i jest wyrazistym przykładem współdziałania czynnika warunków naturalnych oraz potrzeb gospodarczych¹⁷.

W Krynkach stopniowo przysrastają pola i szeregi drewnianych domostw. W tych jednak pozornie przypadkowych układach ulic i parceli zaznaczają się i coraz mocniej występują pewne wytyczne konstrukcyjne. Ważniejsze ulice prowadzą bezpośrednio do głównego ośrodka handlowego w średniowiecznym mie-

6-8. Mapy topograficzne miasteczek w powiecie grodzieńskim: Krynek i Odelska z 1923 roku, i Indury z 1932 r., wydane przez Wojskowy Instytut Geograficzny, skala 1:100 000.
Źródło: <http://mapywig.org/>.

Topographic maps of small towns in the county of Grodno: Krynki and Odelsk in 1923, and Indura in 1932, issued by the Military Geographical Institute, scale 1:100 000.

Source: [//mapywig.org/](http://mapywig.org/).

ście – rynku¹⁸. Przywilejami zezwalającymi na osadzenie miasteczka wraz z targiem, karczmą – oprócz Grodna – mogły więc poszczycić się w Puszczy Grodzieńskiej w XV i 1. poł. XVI wieku tylko Odelsk, Krynki, Indura, Łunna, Kuźnica, Nowy Dwór Biały i Zygmuntowo. Przywileje na targi, karczmy i jarmarki otrzymywały najczęściej osady już istniejące¹⁹. *Inwentarz Krynek z 1578* wymienia 14 ulic i 2 rynki.

Po uzyskaniu praw miejskich i prawa do targu i jarmarków Krynki (przed 1519 r.) były miejscem, gdzie mieszkali rolnicy i rzemieślnicy. Rozwój kupiectwa i zróżnicowanie różnych gałęzi handlu i rzemiosła odbija się wkrótce na układzie miasta, a czynnik gospodarczy w znacznym stopniu nakłada na nie swe piętno. Dobrze przemyślana lokalizacja budynków mieszkalnych, urządzeń gospodarczych (młyny, spichrze, słodownie, browary), ośrodków sakralnych wraz ze szpitalami została ujęta w pewien ład i rytm, które są znamienne dla dojrzałego i harmonijnego miasta o proveniencji średniowiecznej²⁰. Poszczególne rzemiosła też rozwijają się w określonych miejscach, tworząc pewne grupy warsztatów i kramów, nie przeszkadzając sobie wzajemnie i dobierając najodpowiedniejsze dla swego rodzaju sytuacje²¹. Dziś, po upływie kilku wieków, w nazwach dawnych ulic, przypominają się nam ówcześni mistrzowie rzeźnicy i piwowarzy, białoskórnicy i szewcy, piekarze i bednarze, złotnicy i kowale, rusznikarze i zegarmistrzowie itd.²² Miasto potrzebuje wielkiej ilości wody nie tylko do celów pitnych i higienicznych, ale też i do ogrodów, browarów, foluszy, garbarni, kloak oraz gaszenia pożaru²³. W Krynkach nazwa ulicy Browarna wskazuje na rodzaj i lokalizację rzemiosła, jakim trudnili się krynczanie w przeszłości. Ulica Garbarska jest związana z zajęciem, jakim się trudnili mieszkańcy Krynek (głównie Żydzi) pod koniec XIX i w 1. poł. XX wieku.

Osiedle miejskie spełniało również rolę centrum administracji i kultu religijnego. Większe parafie katolickie znajdowały się w Grodnie i Odelsku. Obejmowały one odpowiednio około 68 i 29 dymów (1448 ha i 618 ha). Pozostałe parafie, tzn. w Nowym Dworze Białym, Sidrze, Kuźnicy, Indurze i Krynkach, zostały licho uposażone. Ich majątki nie przekraczały 10 dymów. Przykładowo, o uposażeniu świątyni w Krynkach dowiadujemy się z dokumentu wystawionego przez Zygmunta Starego 11 grudnia 1517 r. Zawiadania on w nim starostę grodzieńskiego Jerzego Radziwiłła, że nowo budowanemu kościołowi pod wezwaniem św. Hanny nadaje trzy ziemie puste we włości kryńskiej, dochody z karczmy oraz dziesięciny z dworów gospodarskich Ostrowo i Molawica²⁴.

Bezpośrednio przy rynku był usytuowany kościół, w pobliżu rynku cerkiew wraz z prawosławnym szpitalem. *Inwentarz* wymienia ponadto na terenie Krynok szpital katolicki, cerkiew wraz z prawosławnym szpitalem, 32 karczmy piwne, 5 miodowych oraz 6 gorzelnianych²⁵. *Inwentarz z 1578 r.*, a więc spisany w dziesięć lat po nadaniu Krynkom prawa magdeburskiego, wymienia na terenie miasta „Nowy Rynek”, który „kwadratem około kościoła Świętej Anny”²⁶. Można więc chyba przypuszczać, że ów „Rynek Nowy” wytyczony został właśnie w 1569 r. i (może poza kilkoma ulicami, jak np. Nowogrodzieńską, Nowosielską czy Nowonietupską) był jedynym nowym elementem przestrzennym miasta z 2. poł. XVI wieku²⁷. Również i tu nie ma pewności, czy kwadratowy „Nowy Rynek” wytyczono wokół wcześniej istniejącego kościoła św. Anny, czy też budynek świątyni przeniesiono na nowe miejsce²⁸. Zdaniem autorki artykułu jest prawdopodobne,

że nastąpiła translokacja kościoła podczas zmiany układu urbanistycznego Krynek w wieku XVIII. Jeśli lokalizacja Rynku Nowego pokrywa się ze współczesnym placem sześciokątnym, to kościół znajdował się, w świetle wspomnianego wyżej inwentarza miasta, w jego pobliżu, czyli na północ od rzeczki Krynek. Czy tak było? Być może. Argumentem przemawiającym za tym jest fakt, że współczesna lokalizacja świątyni rzymskokatolickiej na placu trójkątnym (działki trójkątne są charakterystyczne dla okresu baroku i klasycyzmu i nietypowe dla świątyni chrześcijańskiej) znajduje się na peryferiach miasta i brak tu zabudowy i placu rynkowego oraz wychodzących od niego ulic, przy którym miałby się kościół w świetle źródeł pisanych znajdować. Ponadto, nazwy ulic: Nowa, Zaulek Nowy, Graniczna (poza ulicą Kościelną) sugerują, że jest to nowa część miasta. Również za tym przemawia lokalizacja w pobliżu kościoła Rynku Końskiego, gdyż tego rodzaju place były umieszczane na peryferiach miast.

Regularność ulic prowadziła do możliwie równego rytmicznego zabudowania, prawidłowego układu parceli i dogodnego rozplanowania domów. Rynek, jako główny ośrodek ruchu handlowego i życia świeckiego, jest zewsząd łatwo dostępny, tak dla ruchu pieszego wewnątrz miasta, jak też i dla wozów przybywających kupców i świty królewskiej²⁹.

Wiek XVIII był w Polsce okresem tworzenia się początków układu kapitalistycznego i produkcji przemysłowej w postaci manufaktury magnackiej i mieszczańskiej oraz wytwórczości warsztatów rzemieślniczych, wychodzących poza ramy ustroju cechowego³⁰. Zdrowe zasady budowy miasta antycznego i średnio-wiecznego, oparte na szerokiej podstawie społecznej, tracąc się w bardzo znacznym stopniu. Znaczne wysiłki i olbrzymie nieraz środki zarówno materialne, jak i duchowe pomijają konstrukcję i przechodzą ponad nią do formy zewnętrznej³¹. Przeważnie pierwsze manufaktury lokalizowane początkowo w małych miasteczkach były zakładami niewielkimi. Na większą skalę usiłował rozwinąć je za czasów stanisławowskich podskarbi litewski Tyzenhauz. Opierając się na pełnomocnictwach królewskich, obrał za cel utworzenie wielkiego ośrodka przemysłowego i na jego miejsce wybrał okolice Grodna³². Założył on Dąbrowę Białostocką (przed 1775 r.) z prostokątnym rynkiem, z którego wybiegają promieniście ulice, zaprojektował osadę Kunsztów, Łosośna (1780 r.) z ośmiobocznym rynkiem oraz zmienił układ urbanistyczny Krynek na układ promienisty³³.

3. CZYNNIK WAROWNOŚCI

Jednym z celów skupiania się ludności w miastach i organizowania życia społecznego była obrona przed niebezpieczeństwami grozącymi z zewnątrz³⁴. Położenie miasta na terenie otoczonym wodą lub trudnymi do przebycia bagnami i puszciami dawało obrońcom miasta znaczną przewagę³⁵. Obrona miasta po wszystkie czasy wymagała wielkich zasobów gospodarczych, czy to w postaci pieniędzy, czy w postaci materiałów i pracy, włożonej w urządzenia obronne jakiegokolwiek typu³⁶. Czy dwór w Krynkach, usytuowany nad ciekiem rzeczny był założeniem obronnym? Trudno jest odpowiedzieć na to pytanie. W Krynkach czynnik warowności mógł nie istnieć, gdyż w pobliżu znajdowały się miasta i zamki o znaczeniu militarnym i strategicznym – Grodno, Gródek, Sidra.

4. CZYNNIK KOMUNIKACJI

Kolejnym czynnikiem jest czynnik komunikacji, który wpływa na podstawowe rozstrzygnięcia w konstrukcji i planie miasta. Działa on w dwóch kierunkach: zaspokaja wzrastające potrzeby lokalne w ruchu tzw. śródmiejskim oraz łączy miasto z bliższą i dalszą okolicą, zaspokajając potrzebę komunikacji nieraz między punktami bardzo odległymi, pomiędzy którymi leży dane miasto³⁷. Topografia obszaru miejskiego i jego najbliższych okolic, wraz z wymienionymi wcześniej czynnikami, stanowią o założeniu i rozwoju sieci arterii ulicznych różnego typu i przeznaczenia³⁸. Najokazalsze spośród ulic powinny prowadzić nie tylko do placu głównego, lecz także do najważniejszych świątyń, pałaców, portyków i innych budowli publicznych³⁹.

Place, ulice główne i uliczki miasta powinny zostać wytyczone, zależnie od stron świata. Będą one prawidłowo biegle, jeśli będą zasłonięte od wiatru. Zimne wiatry są dokuczliwe, ciepłe przynoszą choroby, wilgotne są szkodliwe. Łagodne i ciężkie powietrze pozbawione przewiewów i częstych przepływów, dzięki swej niewzruszonej stałości przylegając do ciał, żywi i pokrzepia tych, którzy zapadli na zdrowiu⁴⁰. Jeśli bowiem wytyczy się ulice w kierunkach dowietrznych, pęd wiatrów z otwartej przestrzeni, ścieśniony w wąskich zaułkach uliczek, jeszcze bardziej spotęguje swą siłę. Należy odwrócić kierunek ulic od stron, z których wieją wiatry, żeby uderzając o narożniki domów mieszkalnych, łamały się, i odparte, rozpraszały⁴¹. Główne arterie komunikacyjne Krynek przebiegają na osi północny wschód - południowy zachód, pozostałe ulice na osi północny zachód - południowy wschód, co sprawia, że są osłonięte od wiatru. Czy budowniczowie Krynek znali zalecenia Witruwiusza? Nie wiadomo. Zapewne korzystali z doświadczeń wielu ludzi, czy nawet pokoleń.

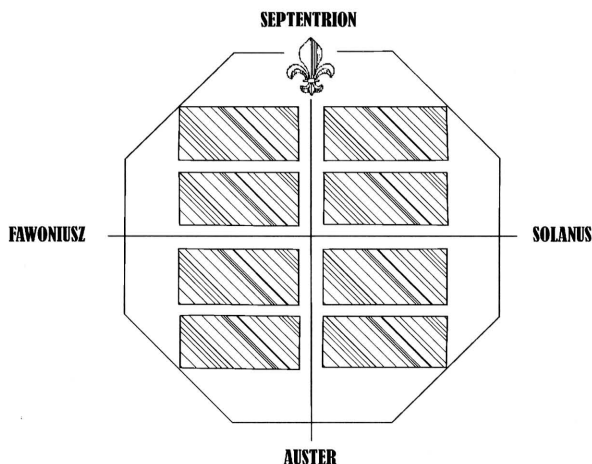
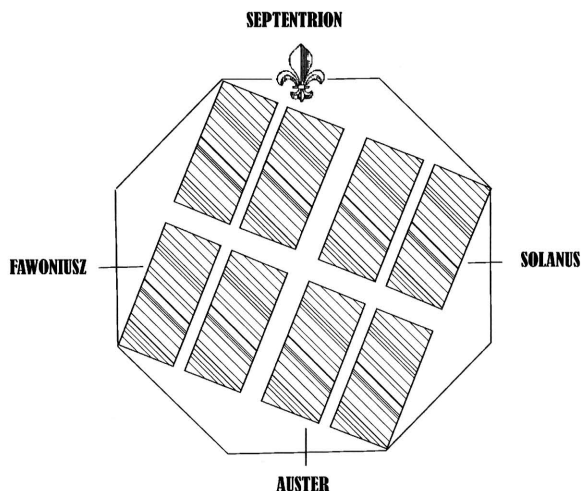
W XV stuleciu na terenie zachodniej Grodzieńszczyzny powstały drogi na potrzeby zarządzania ziemiami nad Bugiem i Narwią oraz w celu utrzymania stałej łączności między Wilnem i Krakowem. Najważniejszą z nich był trakt z Grodna do Brześcia nad Bugiem, wzdłuż którego na potrzeby władcy i jego otoczenia wzniesiono dwory: Białowieżę (1409), Krynki (1429), Kołodziejnę (1486)⁴². Krynki były węzłowym punktem komunikacyjnym na tym szlaku w przeciwieństwie do Odelska, związanego tylko z jedną arterią ruchu. Było to związane z jakością dróg i terenów, przez jakie przebiegała. Główne ulice Krynek: współczesne Grodzieńska, Targowa i Kościelna, dzięki dobrze dobranemu ich kierunkowi, nie mają zbyt ostrych spadków pomimo znacznych nierówności terenowych. Szlaki drożne, wychodzące z Grodna w kierunku zachodnim do Kuźnicy, Indury i Krynek, wiodły traktami na ogół dobrymi, choć kamienistymi. Dla zagęszczającego się tutaj osadnictwa wiejskiego lokowano najpierw za Kazimierza Jagiellończyka miasto Odelsk (1492 r.), a następnie przy dworze Krynki król Zygmunt I Stary założył przed 1518 r. miasto Krynki⁴³.

Współcześnie istniejące trakty komunikacyjne w Krynkach świadczą o dawnych drogach, łączących osady i miasta zachodniej Grodzieńszczyzny. Przy rozwinięciu ulic Grodzieńskiej i Targowej został założony plac o kształcie wydłużonego prostokąta, widoczny na mapie topograficznej z początków ubiegłego stulecia (mapa Wojskowego Instytutu Geograficznego z 1923 roku, sporządzona na pod-

stawie wydania niemieckiego z 1916 roku). Być może jest to plac targowy w najprostszej formie – w kształcie rozszerzenia traktu komunikacyjnego, istniejący przed lokacją i wymieniony w *Inwentarzu* z 1578 r. jako rynek. Potwierdza to też nazwa ulicy: Targowa. Od głównego traktu (obecnie ulica Grodzieńska) i placu odchodziła droga prowadząca do dworu gospodarskiego (obecnie ulica Szkolna), a dalej biegnąca wzdłuż ciek Krynki do rzeki Świsłoczy w kierunku miejscowości Służki i folwarku, później do dworu w Porzeczcu (obecnie na terenie Białorusi). Lokacja Krynek nastąpiła przed rokiem 1519⁴⁴.

W XVI stuleciu mamy już dwa rynki: Rynek i kwadratowy Rynek Nowego Miasta. Ulice boczne wpadają w główną arterię bądź pod kątem prostym, bądź pod kątem rozwartym lub ostrym, zbliżonym do kąta prostego. Dzięki temu parcele narożne mają kształt prawidłowy, prostokątny lub czworoboczny, dogodny do zabudowania. Jest to charakterystyczny rys planów gotyckich⁴⁵. Przebieg ulic, głównych arterii komunikacyjnych, kształt rynku i placów pod obiekty sakralne zostały zmienione w wieku XVIII przez Antoniego Tyzenhauza na układ radialny, który zachował się do dzisiaj. W kompozycjach

promienistych i planach nowoczesnych ilość parceli narożnych ostro ściętych jest zwykle niepomiarowo wielka⁴⁶. W Krynkach działki w kształcie trójkąta są dość liczne: przy placu Jagiellońskim i odchodzących od niego ulicach: gen. Bema, 11 listopada, 1 Maja, Wojska Polskiego, Grochowej, przy ulicy Grodzieńskiej i Legionowej, oraz trójkątny plac kościelny. Podział parcelacyjny narzuciła zmieniona w okresie oświecenia kompozycja promienista Krynek.

9. Układ ulic i placów miasta względem stron świata i wiatrów według Witruwiusza. Źródło: *Witruwiusz, O architekturze ksiąg dziesięć*, przeł. K. Kumaniecki, Warszawa 1999, ryc. 2, s. 22.

Configuration of town streets and squares in relation to directions of the world and winds according to Vitruvius.

Source: *Vitruvius, O architekturze ksiąg dziesięć*, transl. by K. Kumaniecki, Warszawa 1999, fig. 2, p. 22.

5. CZYNNIK OBYCZAJOWO-PRAWNY

W miarę rozwoju i rozrostu miast zaczynały się tworzyć pewne obyczaje i tradycje w życiu społecznym mieszkańców miasta. Forma miejska, rozwijająca się na podstawach konstrukcji pod wpływem wymienionych wyżej czynników, staje się wiernym odbiciem życia społeczności miejskiej w sferze prywatnej (warsztat pracy i mieszkanie), publicznej i religijnej⁴⁷. Skrystalizowane tradycje, obyczaje budowlane i administracyjne, wyrażone ostatecznie w formie prawa i przepisu, poczynają oddziaływać w sposób pozytywny na zabudowę miasta zarówno w jego całości – w założeniu planu, jak i we fragmentach – w podziale bloków budowlanych, kształtowaniu parceli i budowie domów. W średniowieczu duży wpływ na budowę miast w Polsce wywarło prawo magdeburskie, względnie prawo chełmińskie, normujące szereg zagadnień w rozplanowaniu parceli i domów. Na przykład niedogodności spływania wody z dachów na ulice, przy ustawianiu domów w kierunku podłużnym, spowodowały nakaz ustawiania domów stroną szczytową i odprowadzania wody rynnami⁴⁸. Czynnik prawny, podobnie jak inne wyżej opisane, nie jest w stanie samodzielnie kształtować miasta w oderwaniu od ogólnej twórczej kompozycji całości⁴⁹.

Tak zwane przywileje lokacyjne świadczą o wszechstronnie przemysłanym systemie zakładania miasta i o daleko idącej koordynacji poszczególnych czynników urbanistycznych. Wybór terenu, uwarunkowania gospodarcze i komunikacyjne oraz lokacja na prawie magdeburskim uformowała techniczną, gospodarczą i prawną podstawę egzystencji i przyszłego rozwoju miasta⁵⁰.

6. CZYNNIK KOMPOZYCJI URBANISTYCZNEJ

Równocześnie z opisanymi powyżej pięcioma czynnikami działa czynnik świadomej twórczości. Obejmuje on całość konstrukcji i formy miasta; harmonizuje i wytwarza z poszczególnych czynników i fragmentów jeden zwarty organizm⁵¹. Czynnik kompozycji urbanistycznej działa w różnych epokach kultury w sposób analogiczny – podporządkowuje nieraz bardzo rozbieżne wpływy innych czynników pewnej ogólnej myśli konstrukcyjnej i z niej wysnuwa właściwą strukturę⁵². Typ planu szachownicowego miasta średniowiecznego w Europie, wzorowany na antycznym obozie rzymskim, stał się podstawową konstrukcją, na której powstały i rozwinęły miasta krajów europejskich od krańców Hiszpanii do wschodnich rubieży Rzeczypospolitej i od Półwyspu Apenińskiego do północnej Szwecji⁵³.

Miasto średniowieczne posiada w wielu wypadkach konstrukcję i formę prostą, przejrzystą i nadającą się do badania, ze względu na dość obfity materiał naukowy i bogactwo w całości zachowanych przykładów⁵⁴. W księdze *Deseni et sentenzie de Stagno, Ponique, Cernagore, Janina, Dubrave, Terstenica*, znajdującej się w Państwowym Archiwum w Dubrowniku, przetrwały plany Małego Stonu⁵⁵. Dokumenty te nie tylko rzucają światło na zagadnienia warsztatu średniowiecznego urbanisty, lecz także na sam proces organizowania i powstawania miasta⁵⁶. Analiza geometryczna miast średniowiecznego państwa florenckiego, przeprowadzona przez D. Friedmanna, prowadzi do refleksji na temat miasta tokańskiego jako wyniku wzorowania się na geometrycznych zasadach Leonarda Fibonaciego, opisanych

w *Practica Geometrica* z lat 1220-1221⁵⁷. Fibonaci uważał, że kompozycja to suma powtarzalnych elementów⁵⁸. Miasto było więc projektowane zgodnie z zapisaną przez estetykę świętego Tomasza z Akwinu zasadą całkowitości: *Ad pulchritudinem tria requiruntur. Primo quidem integritas sive perfectio*⁵⁹.

Najprostszy układ planu urbanistycznego spotykamy w osiedlach o charakterze wiejskim; jest to obudowana obustronnie arteria, przy której, w dalszym rozwoju, wykształca się czworoboczny plac rynkowy⁶⁰.

W XV wieku Krynki były już znaczną osadą, w której w 1434 roku odbyło się spotkanie króla Władysława Jagiełły z Zygmuntem Kiejstutowiczem, podczas którego ogłoszono Kiejstutowicza wielkim księciem litewskim i wznowiono unię polsko-litewską⁶¹. Fakt ten pozwala przypuszczać, że istniała tu wówczas rezydencja dworska, powiązana z towarzyszącą jej osadą przedlokacyjną. Pozostałością owej osady było zapewne „Stare Miasto”, wspomniane w *Inwentarzu* z 1578 roku i opisane jako ulica z zabudową w obu „połaciach”, usytuowane w bliskim sąsiedztwie dworu⁶². Na mapach topograficznych Krynek z wieku XIX i XX widzimy przy ulicy Targowej plac o znacznej powierzchni i wydłużonym, prostokątnym kształcie, który w osiedlach można tłumaczyć jedynie funkcją placów targowych⁶³. Formy osiedli targowych powtarzają się nawet w sposobie traktowania rozwiązań szczegółowych. Place targowe nie powstawały samorzutnie, przeciwnie – były zakładane planowo, stanowiły układy regularne⁶⁴. Plac targowy w Krynkach miał ściany równoległe i wiązał się z rozwidleniem dróg ulicy Targowej i jej przedłużenia (ulicy Grodzieńskiej) oraz usytuowanej prostopadle do nich ulicy Szkolnej, prowadzącej do ulicy Stary Dwór, przy której najprawdopodobniej znajdowało się pierwotne założenie dworskie w Krynkach. Dwór usytuowany na południe od cieku rzecznoego Krynek powstał najprawdopodobniej w okresie późniejszym – w XVIII stuleciu.

Plan ten stanowił załączek, z którego rozwinął się bardziej dojrzały układ. Król Zygmunt Stary w 1509 roku nadał herb miastu Krynki, a w 1522 roku ufundował kościół, nazywając przy tej okazji Krynki nowo założonym miastem *oppidi nostri Krynyki noviter fundati*⁶⁵. Podstawą miejskiej kompozycji przestrzennej był rynek, z którego wybiegały ulice, przecinające się pod kątem prostym i tworzące mniej więcej regularne pierzeje, czyli bloki domów mieszkalnych⁶⁶. Najwcześniejszy znany inwentarz miasta z 1578 r. notuje na terenie Krynek, oprócz dworu królewskiego, czternaście ulic: Bielska, Ostrowska, Nowogrodzieńska, Zawacka, Starogrodzieńska, Świsłocka, Wypustna, Sokalska, Niechwiedowska, Mała Ostrowska, Ricerska, Starobielska, Nowobielska, Nowonietupska oraz „Stare Miasto”, „Rynek” i „Rynek Nowy”⁶⁷. W dniu 22 listopada 1569 r. Zygmunt August nadał miastu prawo magdeburskie i ustanowił cztery jarmarki⁶⁸. W 1679 r., podczas potwierdzenia przez króla Jana III Sobieskiego praw miejskich Krynek, spisano inwentarz miasta, w którym zostały wymienione w większości te same ulice co w 1578 r. (brak jest ulicy Wypustnej i Nowonietupskiej, pojawia się natomiast ulica Wielkobielska)⁶⁹. Zasadniczą różnicą między obu inwentarzami jest wyraźne zwiększanie się ilości działek budowlanych⁷⁰. W inwentarzu wymienione są (oprócz kościoła i cerkwi ze szpitalami): łaźnia, waga, postrzygalnia, „kramnice około ratusza”, karczma ratuszna oraz dwa młyny – na rzece Krynce i na stawie Nietupa⁷¹. W 1679 r. nie było zabudowań dworskich, puste po nich miejsce zwane było wówczas „dawny Dworzyszczem”⁷². W 1742 r. zabudowania dworskie były już odbudowane⁷³.

10-11. Osiowa kompozycja urbanistyczna, układ ulicy połączony widokowo z fasadą świątyni. Od lewej: Orvieto, Włochy, widok z ulicy Lorenzo Maitani na fasadę kościoła katedralnego pw. Wniebowzięcia Najświętszej Marii Panny. Źródło: www.orvieto.duomo; Krynk, widok z ulicy Cerkiewnej na cerkiew pw. Narodzenia Najświętszej Marii Panny. Fot. I. Taranta, 2016. Axial town-planning composition, street configuration connected by means of a view with a church facade. From the left: Orvieto, Italy, view from Via Lorenzo Maitani towards the facade of the cathedral of The Assumption of the Holy Virgin Mary. Source: www.orvieto.duomo; Krynk, view from Cerkiewna Street towards the Russian Orthodox Church of The Nativity of the Holy Virgin Mary. Photo: I. Taranta, 2016.

Podstawą źródłową, która pozwala odczytywać omawiane formy osadnicze, są plany historyczne i współczesne plany geodezyjne tych samych miejscowości⁷⁴. Mimo że projekt zmiany koncepcji urbanistycznej Krynek został w znacznym stopniu zrealizowany, istnieje możliwość wglądu w stan zachowania średniowiecznego planu miasta dzięki znamiennej formie. Wojny sprowadzały zniszczenie zabudowy, nie powodowały jednak z reguły destrukcji podziałów terenu⁷⁵. Granice własnościowe i szerzej rozumiane granice, tj. linie zabudowy w osiedlach miejskich, stanowiły zawsze niezmiennie silny czynnik stabilizujący układ⁷⁶.

Bezpośrednio lub w pewnej odległości od arterii i rynku wytwarza się określone miejsce dla kościoła⁷⁷. Pod świątynie, pod którymi szczególną pieczę jest miasto, trzeba wyznaczyć place w punktach najwyżej położonych, z widokiem na znaczną część miasta⁷⁸. W Krynkach place pod obiekty sakralne o metryce późnośredniowiecznej i wczesnonowożytnej (cerkiew i kościół) znajdowały się na wznieśleniach. Bryły kościoła i cerkwi, na których jaśniej Imię Najświętszej Marii Panny, są dominantą w panoramie miasteczka, roztaczającą się przed podróżnym, przybywającym z doliny i wyrastającą jak wspaniałe klejnoty pod pogodnym polskim niebem.

Pojęcie osi urbanistycznej, rozumianej jako element kompozycyjny, nie jest przynależne okresowi renesansu i baroku, lecz było stosowane w średniowieczu na obszarze Włoch⁷⁹. Interesujący jest układ kościoła i placu przed głównym wejściem, połączony z ulicą Maitani w Orvieto⁸⁰. Osiowy związek ulicy z główną częścią placu i głównym portalem kościelnym jest typem urbanistycznej kompozycji osiowej. Widok na wspaniałą główną fasadę katedry roztacza się z ulicy Maitani w miarę zbliżania się do jej wylotu na plac⁸¹. Podobnie w Krynkach przedstawia się oś kompozycyjna wychodzącej z placu Jagiellońskiego ulicy Cerkiewnej w kierunku świątyni prawosławnej pw. Narodzenia Najświętszej Marii Panny. Z ulicy Cerkiewnej roztacza się widok na fasadę cerkwi i jej najważniejszy akcent – portal z wizerunkiem Matki Bożej. Czy ta oś urbanistyczna istniała wcześniej, w wieku XVI? Nie wiadomo.

W ciągu wieków XVI-XVIII następuje uderzający w historii rozwój czynnika kompozycji urbanistycznej, obejmującego wszystkie aktualne objawy życia miasta i wszystkie zasadnicze funkcje organizmu miejskiego⁸². Poza pierwiastkiem czysto budowlanym, jakim jest w organizmie miejskim dom, gmach publiczny, ulica i plac, kompozycja urbanistyczna obejmuje przestrzeń wolną o charakterze ogrodowym: pola i łąki, drzewa, krzewy i trawniki, powierzchnie wodne naturalne i sztuczne⁸³.

W 1. poł. XVI w. pojawiają się liczne studia planów, projekty miast i dzieła traktujące teoretycznie sprawę budowy miasta. Wielokąt i kolisty pierścień murów miasta średniowiecznego łączy się z antycznym i gotyckim rozplanowaniem prostokątnym wnętrza miasta⁸⁴. Rodzi się w ten sposób między innymi układ promienio-

12-13. Krynki, kościół pw. św. Anny. Zdjęcie lotnicze.

Fot. Z. Siemaszko, 1967, Ośrodek Dokumentacji Zabytków.

Widok na fasadę kościoła od strony północnej.

Fot. I. Taranta, 2016.

Krynki, church of St. Anne. Aerial photograph. Photo: Z. Siemaszko, 1967, The Centre for Documentation of Monuments (further as: ODZ). View of the church facade from the north. Photo: I. Taranta, 2016.

14. Kaplica pw. św. Antoniego na cmentarzu prawosławnym w Krynkach. Widok od strony zachodniej. Fot. I. Taranta, 2016.

Chapel of St. Anthony at the Russian Orthodox cemetery in Kryunki. View from the west. Photo: I. Taranta, 2016.

15. Dzwonnica bramna przy kościele św. Anny. Widok od strony wschodniej. Fot. I. Taranta, 2016.
Gate belfry next to the church of St. Anne. View from the east. Photo: I. Taranta, 2016.

wy, kształtowany na podobieństwo pajęczej sieci, w której od środka, placu głównego, ku obwodowi biegną arterie główne, a krzyżują się z nimi ulice drugorzędne, okólne: tworzą one sieć o drobniejszych okach w środku, a zwiększających się ku obwodowi⁸⁵. Na ziemiach polskich w epoce oświecenia powstają stosunkowo liczne promienne plany miast⁸⁶. Pod wpływem upodobań epoki głoszącej, że *symetria, porządek i proporcja wszystkim podoba się oczom*, feudałowie polscy i działający na ich usługach architekci dążą przy zakładaniu i przebudowywaniu miast do tworzenia założeń o regularnej i jednolitej kompozycji, nacechowanej łaodem architektonicznym⁸⁷. Żądając od budowniczego sporządzenia planu ogólnego, czyli „planty generalnej” miasta, architekt Piotr Aigner pisze: *W tej plancie drogi pryncypalne czyli gościńce pięknieby było, żeby prosto wpadały w bramę miasta i prowadziły do najgłówniejszego placu, a z tego w linii prostej zaś do bramy kończącej miasto. W układaniu planty generalnej przewidzieć niejako powinien budowniczy wielkość miasta za upłynięciem wielu lat. Te powiększanie się już pierwsiastkowe ułożenie planty generalnej odmieniać się już więcej nie mogącej ułatwiać niejako powinno*⁸⁸.

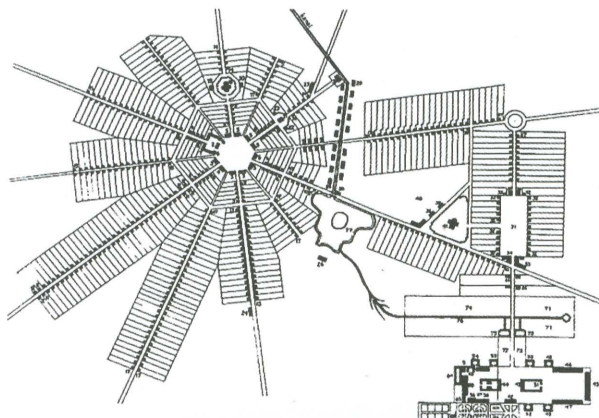
Lustracja dymów w do-
brach królewskich, spisana około 1775 r., wymienia w mieście, domy rynkowe, domy rolnicze, chaty prywatne oraz 21 placów rynkowych i 495 placów ulicznych, i po raz pierwszy wspomina się ludność żydowską, było jej wówczas w mieście 150 rodzin⁸⁹. Wśród ludności chrześcijańskiej zwraca uwagę osobne wymienienie

16. Synagoga kaukaska
przy ul. Piłsudskiego.
Widok od strony
północno-wschodniej.
Fot. I. Taranta, 2016.
**Caucasian synagogue
in Piłsudskiego Street.
View from
the north-east.**
Photo: I. Taranta, 2016.

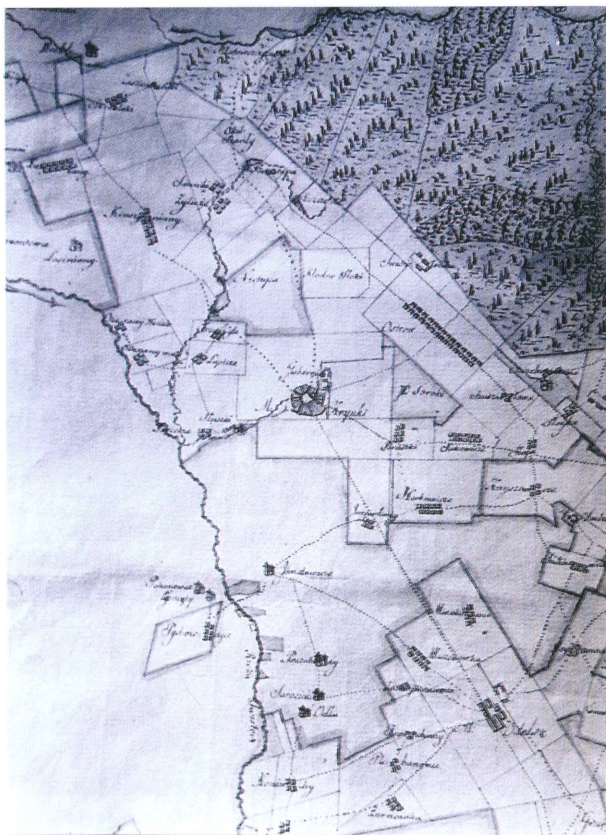
mieszczan „z dawnej osady” oraz „przybylców” (tych zresztą tylko 1)⁹⁰. Zastanawiająca jest również duża ilość placów określanych jako „wolne” 33,5, „puste” 152,5 i „w odłogu” 85⁹¹. Powyższe fakty mogą przemawiać za tym, że wspomniany inwentarz spisano po przebudowie miasta przez Tyzenhauza, a więc po 1780 roku⁹².

Idee epoki „światła”, arterie komunikacyjne łączące place o kształcie pięciokątów i sześciokątów oraz lokalizacja dominant architektonicznych, ściśle powiązanych kompozycyjnie między sobą i zamykających główne perspektywy widokowe⁹³, znalazły się w *Plancie Miasta JK Mści oraz Dworu Krynek*, sporządzonej w 1780 roku, w czasie zarządzania włościami królewskimi na Litwie przez Antoniego Tyzenhauza. Regularne rozplanowanie miasta składało się z trzech zespołów – sześciokątnego rynku z rozchodzącymi się promieniami 12 ulicami, prostokątnego rynku końskiego i dworu gubernatora⁹⁴. Przy ulicy Indurskiej, będącej główną osią kompozycyjną miasta i łączącej rynek z ulicą prowadzącą do dworu, znajdował się ratusz⁹⁵ i trójkątny plac z kościołem. Sześcioboczny zarys placu powtarzać miała ulica okrężna, tuż za nią na osi ulicy Brzostowickiej znajdowała się na ośmiobocznym placu cerkiew NMP, a na osi ulicy Brzeskiej bożnica⁹⁶. W rynku, w pierzei przeciętej na osi wylotem ulicy, obecnie noszącej nazwę Grodzieńskiej – miał stanąć ratusz wraz z kramami i wagą, budynki te miały wydzielić swym usytuowaniem niewielki prostokątny plac, sąsiadujący z rynkiem⁹⁷. W pozostałych pierzejach rynkowych miały stanąć „domy kupieckie”, usytuowane kalenicowo⁹⁸. W planie przeważają budynki świeckie: ratusz, pałac, austeria, kafenhauz, co jest charakterystyczne dla architektury okresu oświecenia⁹⁹. Budowle kultowe rozmieszczone są na drugorzędnych miejscach, z dala od głównych placów i podobnie jak kościół, jakby wyłączone z regularnego planu¹⁰⁰. Realizacja koncepcji promienistej miasta napotkała trudności ze względu na bogatą rzeźbę terenu¹⁰¹ i mocno wypracowane przez wieki kształty organizmu miejskiego. Zgodnie z projektem zrealizowano, choć z pewnymi zniekształceniami w nieregularnych blokach zabudowy, sześcioboczny rynek wraz z radialnie wychodzącymi 12 ulicami, fragmenty ulicy okrężnej, trójkątny plac cmentarny wokół kościoła parafialnego oraz drogę prowadzącą do zespołu dwor-

17. Krynki. Planta Miasta J.K.M. oraz Dworu Krynek sporządzona w 1780 roku. Archiwum Państwowe we Lwowie. J. Kubiak, Krynki, woj. białostockie. Studium historyczno-urbanistyczne, Warszawa 1976, ryc. 1.

Krynki. Planta Miasta J.K.M. oraz Dworu Krynek sporządzona w 1780 roku. State Archive in Lvov. J. Kubiak, Krynki, woj. białostockie. Studium historyczno-urbanistyczne, Warszawa 1976, fig. 1.

18. Krynki. Fragment Mapy ogólnej ekonomii grodzieńskiej, 1781. AGAD, zb. kart, sygn. 67-1, Neg. PKZ W-wa, nr 128936, J. Kubiak, Krynki, woj. białostockie. Studium historyczno-urbanistyczne, ryc. 4.

Krynki. Fragment of Mapa ogólnej ekonomii grodzieńskiej, 1781. The Central Archives of Historical Records in Warsaw (AGAD), cartographic collection, call no. 67-1, neg.: fragment of a map of the gubernia of Grodno, Warsaw, no. 128936, J. Kubiak, Krynki, woj. białostockie. Studium historyczno-urbanistyczne, fig. 4.

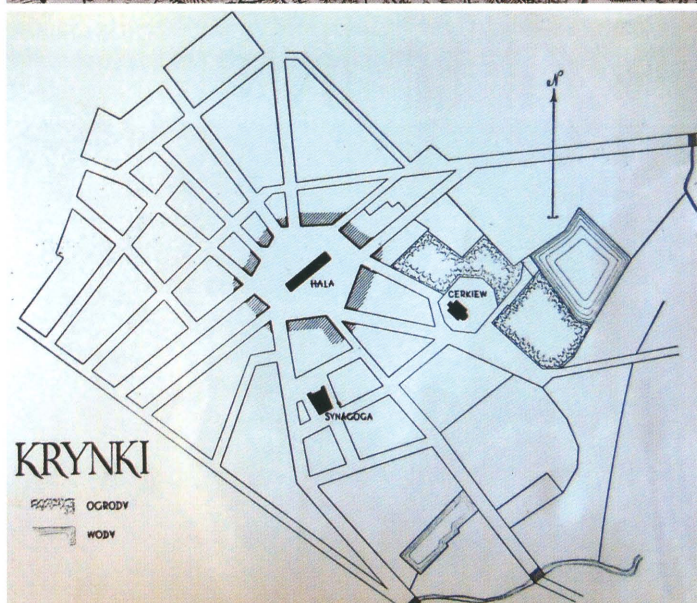
skiego od ul. Kościelnej¹⁰². Warunki komunikacyjne ucierpiały wskutek niewykształcenia w tym przypadku odpowiednio ciągłych arterii obwodowych¹⁰³. Miasto z zespołem dworskim i kościołem miała łączyć obecna ulica Kościelna¹⁰⁴.

Z powodu licznych i dość znacznych zniszczeń na terenie miasta w ciągu ubiegłego i obecnego stulecia nic nie wiemy o zabudowie miasta w czasach Tyzenhauza¹⁰⁵. Z XVIII w. pochodzi jedynie część obiektów sakralnych: prawosławna kaplica cmentarna pw. św. Antoniego, oraz dzwonnica przy kościele parafialnym¹⁰⁶. Po II rozbiore Polski caryca Katarzyna II nadała miasto rosyjskiemu dygni-

tarzowi Pawłowi Dynowowi. Około 1840 r. powstały tu pierwsze manufaktury włókiennicze, a w 1860 r. wielka manufaktura Lipharta¹⁰⁷. Mapa Guberni Grodzieńskiej z 1856 r. daje schematyczny zarys układu przestrzennego miasta¹⁰⁸. Zaznaczona została lokalizacja kościoła parafialnego, cerkwi, dwóch cmentarzy prawosławnego i żydowskiego, młyn na stawie w pobliżu ul. Kościelnej oraz dwa zespoły dworskie – jeden znajdujący się na zachód od kościoła parafialnego oraz drugi na wschód

od cerkwi, w rejonie ulic Stary Dwór i Szkolnej¹⁰⁹. Ten ostatni zespół dworski nie znalazł się na mapach XVIII-wiecznych. W 1868 r. wzniesiono obecny budynek cerkwi¹¹⁰. Kryzys ekonomiczny w latach 1883-1885 spowodował upadek przemysłu włókienniczego, a w końcu XIX wieku w Krynkach pojawiły się zakłady garbarskie¹¹¹. W 1904 r. pożar ponownie zniszczył miasteczko¹¹². Właśnie z okresu odbudowy Krynek, po wspomnianym pożarze, pochodzi większość zachowanej starej zabudowy drewnianej¹¹³. W 1912 r. ukończono budowę murowanego kościoła parafialnego, wzniesionego według projektu Stefana Szyllera¹¹⁴.

Kompozycja pałacowo-ogrodowa, rozwijając do najwyższych możliwości formę architektoniczną, ogrodową i urbanistyczną, korzysta z terenów najbardziej urozmaiconych pod względem rzeźby, ilości wód, zadrzewienia itd.¹¹⁵ Ulice wybiegające osiowo z „Rynku Końskiego” w kierunku dworu, miały po drodze przecinać kanał zakończony od strony południowej basenem¹¹⁶. Dziedzinnie dworski od trzech stron otaczały zabudowania, od zachodu, na osi, stał pałac, zaś po bokach od południa i północy stały oficyny, za nimi zaś zespół zabudowań

19. Krynki. Fragment mapy guberni grodzieńskiej, 1856.

J. Kubiak, Krynki, woj. białostockie.

Studium historyczno-urbanistyczne, ryc. 6.

Krynki. Fragment of a map of the gubernia of Grodno, 1856.

J. Kubiak, Krynki, woj. białostockie.

Studium historyczno-urbanistyczne, fig. 6.

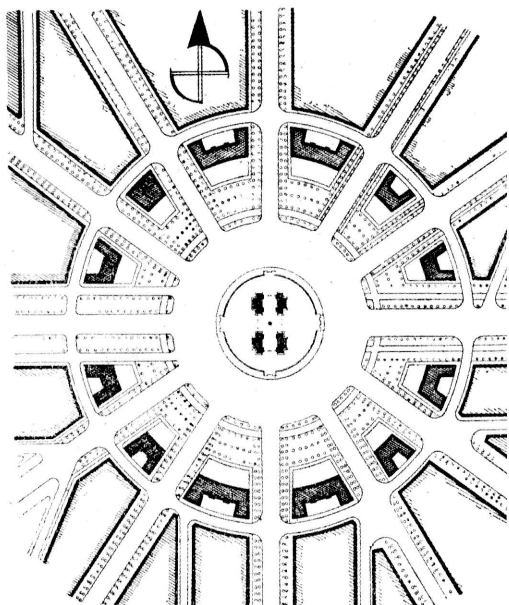
20. Krynki. Fragment planu miasta, 1899. Przerys w zbiorach Wydziału Architektury Politechniki Warszawskiej, sygn. V.III.20, neg. PKZ W-wa, nr 128938, za: J. Kubiak, Krynki, woj. białostockie.

Studium historyczno-urbanistyczne, ryc. 7.

Krynki. Fragment of a plan of the town, 1899. Tracing in the collections of the Faculty of Architecture at the Warsaw University of Technology, call no. V.III.20, neg.: PKZ Warsaw, no. 128938,

J. Kubiak, Krynki, woj. białostockie.

Studium historyczno-urbanistyczne, fig. 7.

gospodarczych¹¹⁷. Od zachodu do pałacu przylegał ogród, ciągnący się wąskim pasem ku północy¹¹⁸. Usytuowany na południe od kościoła tzw. „Rynek Koński” związany został osiowo od zachodu z założeniem dworskim, od wschodu z okrągłym placem na skrzyżowaniu z ulicą biegnącą w kierunku rynku¹¹⁹. Wzdłuż rzeki zamierzano zlokalizować zespół „browarów żydowskich”¹²⁰.

21. Paryż, plac Gwiazdzysty (Place de l'Étoile), plan. T. Wróbel, *Zarys historii budowy miast*, Wrocław 1971, s. 286.
Paris, Place de l'Étoile, plan. T. Wróbel, *Zarys historii budowy miast*, Wrocław 1971, p. 286.

22. Krynki. Zdjęcie lotnicze fragmentu miasta. Ośrodek Dokumentacji Zabytków. Fot. W. Stępień, 1992.
Krynki. Aerial photograph of a fragment of the town, ODZ. Photo: W. Stępień, 1992.

Promieniste kompozycje urbanistyczne znajdujemy w planach niektórych miast polskich. Pewną modyfikacją systemu promienistego jest plan Katerburga, założonego około 1780 r. przez W. J. Platera na gruntach dawnej wsi Wierzbicy¹²¹. Charakterystyczną cechą tego rozplanowania jest wyprowadzenie z okrągłego rynku tylko czterech ulic, tworzących regularny krzyż kompozycyjny. Dwie z nich, umieszczone naprzeciw siebie, stanowią główne arterie dojazdowe, a na zamknięciu dwu pozostałych usytuowano cerkiew i kościół¹²². Są to osie kompozycyjne: sakralna poprowadzona między dwiema głównymi świątyniami i główna oś handlowa związana z najcenniejszymi z handlowego punktu widzenia parcelami miasta¹²³. Układ krzyżowy dwóch osi funkcjonalno-kompozycyjnych miasta – dłuższej usytuowanej wzdłuż dłuższej osi ruchu handlowego i drugiej, krótszej osi sakralnej – znany był już w starożytności¹²⁴ i miał również oczywiste rozwinięcie w sakralnej konotacji miasta średniowiecznego, jako powtórzenia idealnego układu Jerozolimy¹²⁵.

Plan miasta Palmanova oparty jest na radialnym układzie ulic; środek zajmuje plac o formie regularnego sześcioboku, z którego wychodzą promienie sześciu ulic prostopadłych do każdego z jego boków¹²⁶. Trzy współśrodkowo założone ulice obwodowe tworzą dziewięcioboki, z narożników których wychodzą dalsze ulice promieniste. Zewnętrzny narys fortyfikacji tworzy dziewięciobok kurtyn z dziewięcioma bastionami¹²⁷.

Bliski projektowi kryńskiemu był niewątpliwie, również pochodzący z 1780 r., Tyzenhauzowski projekt osady Kunsztów¹²⁸. Jej ośmioboczny rynek wraz z promieniście rozchodzącymi się ulicami, lokalizacja kościoła na osi jednej z ulic oraz układ działek budowlanych przypominają Krynki¹²⁹. Patrząc dziś na plan osiedla Kunsztowa, świadomi powodów jego krótkotrwałego istnienia i niepowodzenia Tyzenhauzowskiego przedsięwzięcia, skłonni jesteśmy część winy przypisać niewłaściwej, rozrzutnej koncepcji urbanistycznej¹³⁰. Jest ona bezsprzecznie zbyt pretensjonalna przez swoje długie aleje, gwiaździste place o wyszukanych formach, przy których grupują się architektoniczne dominanty budynków¹³¹.

Najbliższy układowi urbanistycznemu Krynek i klasycznym przykładem placu gwiaździstego, powstały niemalże całe stulecie później, jest Place de l'Etoile w Paryżu. Przecina się na nim sześć ulic, zatem wychodzi z niego dwanaście ramion ulic tworzących gwiazdę dwunastoramienną¹³². Zabudowa i urządzenie placu pochodzi z czasów wielkiej przebudowy Paryża w latach 1853-70 przez Hausmanna, prefekta departamentu za Napoleona III¹³³. Okrągły plac otacza dwanaście wolno stojących pałacików (*maisons particulières*) usytuowanych w rozwidleniach wychodzących z placu ulic; są one różnej wielkości, lecz o jednolitym obowiązującym gabarycie i architekturze według wzoru architekta Hittorffa¹³⁴. Plac Gwiazdasty stał się z biegiem czasu przede wszystkim placem komunikacyjnym, co wynika z nasilenia ruchu w miejscu przecięcia wielu ulic¹³⁵. W Krynkach stało się podobnie. Dziś rynek jest zadrzewionym skwerem i pełni funkcję ronda, określanego mianem „ronda największego w Polsce”.

Wymienione przykłady założeń radialnych wskazują na ich atrakcyjność, pomimo niewątpliwych trudności przy realizacji tego rodzaju skomplikowanych planów¹³⁶. Spełniają one z jednej strony warunek ładu, jednolitości i klasycznej jasności kompozycji, z drugiej zaspokajają feudalne ambicje właścicieli w upodobnieniu zależnych miast i osiedli do świetnych wzorów i rozległych założeń rezydencjonalnych¹³⁷.

ZAKOŃCZENIE

Zgłębienie czynników przyrodzonych, topograficznych lub technicznych, wynikających z potrzeb obronnych i mieszkaniowych, pozwala wnikać w charakter planu. Wieki całe, liczne pożary i okresy ruiny i odbudowy składają się na kształt ulic, pozornie dziś zawiły i skomplikowany¹³⁸.

Zrozumienie rysów zasadniczych układu Krynek pozwala wyciągnąć następujące wnioski. Ulice i place zostały przekształcone zgodnie z założeniami teoretycznych planów promienistych, często nie uwzględniając potrzeb komunikacyjnych. Plac targowy powstał przy głównej arterii komunikacyjnej¹³⁹. Świątynie powstają w ścisłym związku z odpowiednimi placami i otaczającymi je zabudowaniami; tworzą one dominanty architektoniczne miasta¹⁴⁰. Autorka artykułu słowo architektura zastosowała w tradycyjnym zakresie, odnosząc je do budowli monumentalnych – murowanych świątyń, zamków i kamienic, spełniających witruiusowskie kryteria trwałości, funkcjonalności i ozdobności. Pozostałe obiekty budownictwa zostały jedynie zasygnalizowane.

Potężna myśl kompozycyjna, poparta wielką wiedzą i olbrzymimi jak na okres średniowiecza środkami gospodarczymi i technicznymi, wciela się w tak mocne kształty w budowie danego miasta, że drobne wysiłki indywidualne czasów późniejszych nie są w stanie zmienić ogólnych zarysów zasadniczych i form wewnętrznych organizmu miejskiego¹⁴¹. Plan miasta, raz przepojony wpływami czynnika kompozycji urbanistycznej, narzuca swe formy czy to szkodliwe, czy korzystne dla dalszego wewnętrznego życia, poprzez całe wieki¹⁴².

PRZYPISY

¹ T. Tołwiński, *Urbanistyka. Budowa miasta w przeszłości*, t. I, Warszawa 1948, s. 12-14.

² Tamże, s. 17.

³ Tamże, s. 12-13.

⁴ Tamże, s. 162.

⁵ Witruwiusz, *O architekturze ksiąg dziesięć*, przełożył K. Kumaniecki, Warszawa 1999, s. 17.

⁶ T. Tołwiński, *Urbanistyka*, s. 32.

⁷ P. Switkowski, *Budowanie wiejskie dziedzicom dóbr i posesorom, toż wszystkim jakążkolwiek zwierzchność po wsiach i miasteczkach mającym do uwagi i praktyki podane*, Warszawa 1782, s. 479.

⁸ K. Łożyński, *Początek kolonizacji Puszczy Grodzieńskiej*, w: *Puszcze wielkoksiające na północnym Podlasiu i zachodniej Grodzieńszczyźnie w XV-XVI wieku*, red. J. Śliwiński, Olsztyn 2007, s. 150-152.

⁹ L. B. Alberti, *Ksiąg dziesięć o sztuce budowania*, przeł. I. Biegańska, Warszawa 1960, s. 101.

¹⁰ Zarząd Gminy Krynk, *Studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego Gminy Krynk*, Krynk 2002, s. 11.

¹¹ Tamże, s. 16.

¹² K. Łożyński, *Warunki naturalne puszczy na Grodzieńszczyźnie*, w: *Puszcze wielkoksiające na północnym Podlasiu i zachodniej Grodzieńszczyźnie w XV-XVI wieku*, s. 72.

¹³ T. Tołwiński, *Urbanistyka*, s. 32.

¹⁴ Tamże, s. 61.

¹⁵ P. Switkowski, *Budowanie wiejskie dziedzicom dóbr i posesorom*, s. 480.

¹⁶ J. Śliwiński, *Eksploracja lasów na Podlasiu i Grodzieńszczyźnie*, w: *Puszcze wielkoksiające na północnym Podlasiu i zachodniej Grodzieńszczyźnie w XV-XVI wieku*, red. J. Śliwiński, Olsztyn 2007, s. 393.

¹⁷ T. Tołwiński, *Urbanistyka*, s. 32.

¹⁸ Tamże, s. 62.

¹⁹ K. Łożyński, *Puszcza Grodzieńska, jej kolonizacja oraz podziały w XVI wieku w: Puszcze wielkoksiające na północnym Podlasiu i zachodniej Grodzieńszczyźnie w XV-XVI wieku*, s. 286.

- ²⁰ T. Tołwiński, *Urbanistyka*, s. 62.
- ²¹ L. B. Alberti, *Ksiąg dziesięć o sztuce budowania*, s. 276.
- ²² T. Tołwiński, *Urbanistyka*, s. 62.
- ²³ L. B. Alberti, *Ksiąg dziesięć o sztuce budowania*, s. 276.
- ²⁴ K. Łożyński, *Puszcza Grodzieńska, jej kolonizacja oraz podziały w XVI wieku*, s. 286.
- ²⁵ J. Kubiak, *Krynki, woj. białostockie. Studium historyczno-urbanistyczne*, Warszawa 1976, s. 13.
- ²⁶ Tamże.
- ²⁷ Tamże.
- ²⁸ Tamże.
- ²⁹ T. Tołwiński, *Urbanistyka*, s. 67.
- ³⁰ T. Wróbel, *Zarys historii budowy miast*, Wrocław 1971, s. 245.
- ³¹ T. Tołwiński, *Urbanistyka*, s. 303.
- ³² T. Wróbel, *Zarys historii budowy miast*, s. 257.
- ³³ J. Kubiak, *Krynki, woj. białostockie. Studium historyczno-urbanistyczne*, s. 14.
- ³⁴ T. Tołwiński, *Urbanistyka*, s. 19.
- ³⁵ Tamże, s. 20.
- ³⁶ Tamże, s. 22.
- ³⁷ Tamże, s. 23-24.
- ³⁸ Tamże, s. 24.
- ³⁹ A. Palladio, *Cztery księgi o architekturze*, przeł. M. Rzepecka, Warszawa 1955, s. 160.
- ⁴⁰ Witruwiusz, *O architekturze ksiąg dziesięć*, s. 20.
- ⁴¹ Tamże, s. 22.
- ⁴² K. Łożyński, *Początek kolonizacji Puszczy Grodzieńskiej*, s. 150.
- ⁴³ K. Łożyński, *Puszcza Grodzieńska, jej kolonizacja oraz podziały w XVI wieku*, s. 285.
- ⁴⁴ St. Alexandrowicz, *Studia z dziejów miasteczek Wielkiego Księstwa Litewskiego*, Toruń 2011, s. 74.
- ⁴⁵ T. Tołwiński, *Urbanistyka*, s. 75-76.
- ⁴⁶ Tamże, s. 76.
- ⁴⁷ Tamże, s. 24.
- ⁴⁸ Tamże, s. 25.
- ⁴⁹ Tamże, s. 26.
- ⁵⁰ Tamże, s. 148.
- ⁵¹ Tamże, s. 26.
- ⁵² Tamże, s. 28.
- ⁵³ Tamże, s. 30.
- ⁵⁴ Tamże, s. 31.
- ⁵⁵ J. Pudełko, *Mało znane dokumenty średniowiecznej urbanistyki*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki”, t. 11, nr 1, 1966, s. 4.
- ⁵⁶ Tamże, s. 6.
- ⁵⁷ R. Eysymontt, *Miasto średniowieczne jako dzieło sztuki*, „Archaeologica Historica Polona. Materiały z IV sesji naukowej Uniwersyteckiego Centrum Archeologii Średniowiecza i Nowożytności”, t. 7, 1998, s. 115.
- ⁵⁸ Tamże.
- ⁵⁹ Tamże.
- ⁶⁰ T. Tołwiński, *Urbanistyka*, s. 31.
- ⁶¹ J. Kubiak, *Krynki, woj. białostockie*, s. 6.
- ⁶² Tamże, s. 6-7.
- ⁶³ T. Zagrodzki, *Formy wczesnomiejskiego osadnictwa targów w układach urbanistycznych niektórych miast mazowieckich*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki”, t. 36, nr 3, 1991, s. 223.
- ⁶⁴ Tamże, s. 240.
- ⁶⁵ J. Kubiak, *Krynki, woj. białostockie*, s. 7.
- ⁶⁶ T. Tołwiński, *Urbanistyka*, s. 67.
- ⁶⁷ J. Kubiak, *Krynki, woj. białostockie*, s. 6-8.
- ⁶⁸ Tamże, s. 8.
- ⁶⁹ Tamże, s. 10.
- ⁷⁰ Tamże.
- ⁷¹ Tamże.

- ⁷² Tamże, s. 11.
- ⁷³ Tamże.
- ⁷⁴ T. Zagrodzki, *Formy wczesnomiejskiego osadnictwa targów w układach urbanistycznych niektórych miast mazowieckich*, s. 228.
- ⁷⁵ Tamże, s. 226.
- ⁷⁶ Tamże.
- ⁷⁷ T. Tołwiński, *Urbanistyka*, s. 31.
- ⁷⁸ Witruwiusz, *O architekturze ksiąg dziesięć*, s. 24.
- ⁷⁹ R. Eysymontt, *Miasto średniowieczne jako dzieło sztuki*, s. 108.
- ⁸⁰ T. Tołwiński, *Urbanistyka*, s. 76.
- ⁸¹ Tamże.
- ⁸² Tamże, s. 162-163.
- ⁸³ Tamże, s. 163.
- ⁸⁴ Tamże, s. 205-206.
- ⁸⁵ Tamże, s. 206.
- ⁸⁶ T. Szafer, *Ze studiów nad planowaniem miast w Polsce XVIII i początku XIX wieku*, w: *Studia z historii budowy miast*, Prace IUA, R. 5, z. 1/14, Warszawa 1955, s. 52-53.
- ⁸⁷ W. Trzebiński, *Ze studiów nad historią budowy miast prywatnych w Polsce wieku oświecenia*, w: *Studia z historii budowy miast*, Prace IUA, R. 5, z. 1/14, Warszawa 1955, s. 107.
- ⁸⁸ Tamże.
- ⁸⁹ J. Kubiak, *Krynki, woj. białostockie*, s. 11.
- ⁹⁰ Tamże.
- ⁹¹ Tamże.
- ⁹² Tamże.
- ⁹³ T. Szafer, *Ze studiów nad planowaniem miast w Polsce XVIII i początku XIX wieku*, s. 54.
- ⁹⁴ W. Morozow, *Cechy klasycyzmu w planach posiadłości ekonomii grodzieńskiej końca XVIII wieku*, w: (red.) Teresa Hrankowska, *Klasycyzm i Klasycyzmy. Materiały sesji Stowarzyszenia Historyków Sztuki, Warszawa, listopad, 1991*, Warszawa 1994, s. 147.
- ⁹⁵ Tamże.
- ⁹⁶ J. Kubiak, *Krynki, woj. białostockie. Studium historyczno-urbanistyczne*, s. 12; W. Morozow, *Cechy klasycyzmu w planach posiadłości królewskich ekonomii grodzieńskiej końca XVIII wieku*, s. 147.
- ⁹⁷ Tamże.
- ⁹⁸ Tamże.
- ⁹⁹ W. Morozow, *Cechy klasycyzmu w planach posiadłości królewskich ekonomii grodzieńskiej końca XVIII wieku*, s. 151.
- ¹⁰⁰ Tamże.
- ¹⁰¹ T. Szafer, *Ze studiów nad planowaniem miast w Polsce XVIII i początku XIX wieku*, s. 54.
- ¹⁰² J. Kubiak, *Krynki, woj. białostockie*, s. 13.
- ¹⁰³ T. Szafer, *Ze studiów nad planowaniem miast w Polsce XVIII i początku XIX wieku*, s. 54.
- ¹⁰⁴ J. Kubiak, *Krynki, woj. białostockie*, s. 13.
- ¹⁰⁵ Tamże, s. 14.
- ¹⁰⁶ Tamże.
- ¹⁰⁷ Tamże.
- ¹⁰⁸ Tamże, s. 15.
- ¹⁰⁹ Tamże.
- ¹¹⁰ Tamże.
- ¹¹¹ Tamże.
- ¹¹² Tamże.
- ¹¹³ Tamże.
- ¹¹⁴ Tamże.
- ¹¹⁵ T. Tołwiński, *Urbanistyka*, s. 303.
- ¹¹⁶ J. Kubiak, *Krynki, woj. białostockie*, s. 12.
- ¹¹⁷ Tamże, s. 13.
- ¹¹⁸ Tamże.
- ¹¹⁹ Tamże.

- ¹²⁰ Tamże.
¹²¹ T. Szafer, *Ze studiów nad planowaniem miast w Polsce XVIII i początku XIX wieku*, s. 53.
¹²² Tamże.
¹²³ R. Eysymontt, *Miasto średniowieczne jako dzieło sztuki*, s. 106.
¹²⁴ Tamże, s. 107.
¹²⁵ Tamże, s. 108.
¹²⁶ T. Wróbel, *Zarys historii budowy miast*, s. 204.
¹²⁷ Tamże.
¹²⁸ J. Kubiak, *Krynki, woj. białostockie*, s. 14.
¹²⁹ Tamże.
¹³⁰ T. Wróbel, *Zarys historii budowy miast*, s. 258.
¹³¹ Tamże.
¹³² Tamże, s. 284.
¹³³ Tamże.
¹³⁴ Tamże.
¹³⁵ Tamże, s. 284-285.
¹³⁶ T. Szafer, *Ze studiów nad planowaniem miast w Polsce XVIII i początku XIX wieku*, s. 54.
¹³⁷ Tamże.
¹³⁸ T. Tołwiński, *Urbanistyka. Budowa miasta w przeszłości*, s. 107-108.
¹³⁹ Tamże, s. 80.
¹⁴⁰ Tamże.
¹⁴¹ Tamże, s. 100.
¹⁴² Tamże, s. 101.

KRYNKI – URBAN HISTORY RECORDED IN TOWN-PLANNING

Krynki is a small town at present situated in the county of Sokółka (voivodeship of Podlasie). During the pre-partition era it was one of the small towns of the Western Grodno region in the Grand Duchy of Lithuania. The earliest mention of Krynki (the first half of the fifteenth century) concerns a court of the Grand Duke with an adjoining growing settlement and then a town. This article intends to conduct a town-planning analysis of Krynki upon the basis of closely connected factors affecting the town's construction and form, distinguished by Prof. T. Tołwiński. The factors in question are: natural, economic, and social conditions, defensive qualities, communication, customs and law, and a town-planning composition.

Studying a contemporary town organism from the viewpoint of its construction and form calls for an acquaintance with its predecessor. A European town, and in particular a twentieth-century Polish urban centre, develops, to a slighter or greater extent, upon the basis of an older town and comprises a further link in the town-planning development of its predecessor from earlier, distant epochs. The growth of Polish and European towns reveals discernible numerous analogies, in variably recurring regardless of geographical or chronological distances.

A powerful composition concept supported by enormous knowledge and imposing economic and technical means, especially considering that we are dealing with the Middle Ages, becomes part of such strong forms within the creation of a given town that minor individual efforts undertaken in later periods are incapable of altering the general fundamental outlines and inner forms of the town organism. The town plan, once it has been permeated by the impact of the town-planning composition factor, for centuries to come imposes its forms, be they detrimental or favourable for its further existence.